

MARINA ŠEGVIĆ

FORTUNA IZ TOPUSKOG

UDK 930.27(497.5)"652"
Izvorni znanstveni rad
Original Scientific Paper
Priljeno: 13. 12. 1995.
Received:

Marina Šegvić
HR — 10000 Zagreb
Arheološki zavod
Filozofski fakultet
Ivana Lučića 3

Oslobodenica Domitija Pusila podigla je u poznatom topličkom središtu graničnog panonskog prostora žrtvenik rimskoj božici Fortuni (*Fortunae Augustae*), jedini dosad pronađen u Topuskom. (Gentilno) ime oslobodenice reminiscencija je na mnogobrojne Italike koji su kao trgovci ili, češće, kao vojnici dolazili u ove krajeve od početka rimske dominacije i romanizacije istočnih provincija. Žrtvenik se datira u 2. do 3. stoljeće po Kristu.

Prije dvadeset je godina profesor Duje Rendić-Miočević pisao o jednom legionarskom spomeniku s natpisom iz Varaždinskih Toplica. Bio je to još jedan članak u kojem je profesor pokazao svu svoju znanstvenu akribiju u rješavanju i interpretaciji natpisne građe. U natpisu je na topuskom žrtveniku mnogo podudarnosti s natpisom o kojem je profesor pisao. Odluka se tako nametnula sama od sebe: s iznimnim veseljem nastojimo slijediti trag što ga je utro dragi profesor.

U mjesnoj se osnovnoj školi "Vladimir Nazor" još 1980. godine nalazio rimski kameni spomenik, žrtvenik podignut božici Fortuni (*Fortunae Augustae*).¹ Navodno je bio pronađen kada se davne 1960. godine kopala kanalizacija na potezu između škole i Tvornice ispruženih metala. Međutim, spomeniku se ubrzo gubi svaki trag, te se čini da je izgubljen za znanost. Podatke o njemu donosimo prema vlastitim bilješkama iz 1978. godine kada smo nasreću spomenik i snimili (T. 1). Spomenik je vidio J. Šašel pa je čak donio i prijepis natpisa kako ga je pročitao u dva navrata.²

¹ Spomenik je snimio I. Šarić, a nacrtao K. Rončević.

² ILJug 1986, 457: Šašel navodi da je spomenik vidio dva puta i donosi čitanje natpisa: *Fortun[ae] Aug[ustae] / Domitia / D. liberta / Pusilla / v. s. l. m.*

Tako je Topusko ostalo bez svog jedinog zavjeta božici Sreće, još mnogo prije no što ga je ona napustila početkom domovinskoga rata.

Žrtvenik je od žučkastog domaćeg kamena pješčenjaka (tzv. ribanca), oblika karakteristična za panonski prostor — visoke, višestruko profilirane baze i užeg tijela. Oštećeni je gornji dio spomenika također završavao višestrukom profilacijom i vjerojatno uobičajenim plitkim kruništem s visokim “akroterijalnim” završetkom. Natpisno polje nije posebno naglašeno. Stražnja je strana žrtvenika glatka, pa smatramo da se spomenik nalazio u arhitektonski određenu prostoru, vjerojatno kulturnom mjestu u topličkom središtu.

Dimenzije spomenika su 81 x 40 x 25 cm, a samog natpisnog polja (tj. tijela žrtvenika) 38 x 29 x 18 cm. Raspoređena u šest redova, slova se postupno smanjuju, od 4 do 3,2 cm.

Šest redaka natpisa, pisana lijepom kapitalom, nije najsretnije raspoređeno u natpisnom polju. Lapidida je tekst počeo pisati tik uz lijevi rub spomenika. Iako je imao dovoljno mjesta da u prvom redu ukleše čitavo ime božanstva, on to ne čini, već ga neuobičajeno skraćuje (*Fortun* umjesto *Fortunae*). Na desnoj je strani natpisnog polja spomenik doduše oštećen, no to oštećenje nije duboko i ne vide se tragovi mogućih slova, tj. dativnog završetka riječi (-ae). I u trećem je retku klesar počeo klesati preblizu lijevom rubu natpisnog polja, pa mu je ime, pisano gotovo pravilnim slovima monumentalne kapitale, završilo neusredotočeno u retku. U tri je posljednja retka ispravio učinjenu nespretnost, ali je između zadnjeg retka i početka profilacije baze sada ostalo previše mjesta, pa čitav natpis djeluje neskladno složen u samome polju.

Tekst natpisa glasi:

*Fortun(ae) / Aug(ustae). / Domitia / D(ecimi) liberta /
5 Pusilla / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*

uz prijevod: Božanskoj Fortuni. Domitija Pusila, Dekimova oslobođenica, rado izvrši zavjet.

U četvrtom je retku nečitko prvo slovo, inicijal prenomena osobe kojoj je Domitija Pusila oslobođenica. Šašel to slovo čita kao -d-. Kako je danas nažalost dostupna samo fotografija spomenika, prema kojoj bi se izgleda moglo raditi i o slovu -q-, ne možemo sa sigurnošću tvrditi o kojem je slovu doista riječ. S obzirom da se, prema dostupnoj sačuvanoj natpisnoj građi, u rodu *Domitia* javljaju podjednako učestalo oba osobna imena (*Decimus* i *Quintus*), priklonit ćemo se čitanju kako predlaže Šašel, dakle *Decimus*.

Ne znamo zbog čega Šašel slova u posljednjem retku označava kao nesigurna (y §! m), posebice jer navodi da je spomenik vidio i 1962. i 1980. godine. Tada je čitanje tog posljednjeg retka doista trebalo biti neprijeporno, jer se i

prema fotografiji snimljenoj 1978. godine sasma razgovjetno čitaju početna slova uobičajene zavjetne formule *v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*.

Žrtvenik je Fortuni (*Fortunae Augustae*) podigla oslobođenica Domitija Pusila. Jedno je njezino ime gentilicij poznatog rimskog roda *Domitia*, proširen osobito na istoku, kada su se mnogi Italici kao trgovci ili češće kao vojnici od početka rimske dominacije i romanizacije počeli naseljavati u istočnim provincijama Carstva. I u našim je krajevima to ime potvrđeno na velikom broju natpisa iz Panonije i Dalmacije.³

U rasponu se od 1. do uključno 3. st. po Kristu u Panoniji javlja više članova iz roda *Domitia* koji su obnašali visoke državne službe ili postigli osobite časti. Najpoznatiji je konzul Lukije Domitije Ahenobarb, djed cara Nerona, koji je postao namjesnikom u Iliriku kratko vrijeme nakon što je Ilirik postao provincijom.⁴ Drugog Domitija, Lukija Aurelijana, jedni izvori spominju kao Panonca iz Sirmija, a drugi kao Mezijca,⁵ dok je sredinom 3. st. Lukije Domitije Erot bio prokurator panonskih i delmatskih rudnika.⁶

Drugo je ime, kognomen *Pusilla*, u našim krajevima rjeđe, a najčešće ga nose osobe podrijetlom iz sjeverne Italije i južne Galije. Po svome se značenju to ime odnosi na osobinu nježne životne dobi⁷ ili tjelesne građe⁸ pa nije bilo neobično djevojčici nadjenuti ime *Pusilla*. S obzirom da je Domitija Pusila oslobođenica, to joj je pri rođenju bilo i jedino ime. Ona je sigurno bila i rođena u obitelji Domitija, pa se smatrala gotovo ravnopravnim članom (*verna*) kojoj je trebalo još samo formalno dodijeliti status oslobođenice.

U onomastičkoj shemi dedikantice neuobičajeno je naveden njezin libertinski status: u standardnoj troimenoj shemi iza nomena redovito dolazi (ako je navedena) filijacija ili oznaka libertinskog statusa, uz inicijal (početno slovo, kraticu) prenomena, skraćena na *f.* (= *filius, filia*) ili *l., lib.* (= *libertus, liberta*). U našem je slučaju oznaka *liberta* napisana cjelovito.

Ovo je zasad jedini žrtvenik s natpisom posvećen Fortuni pronađen u Topuskom. U tome su poznatom gornjopanonskom topličkom središtu pronađeni mnogobrojni zavjetni žrtvenici podignuti različitim rimskim ali i istočnjačkim i domaćim božanstvima.⁹ Najviše je zavjeta Silvanu (CIL III 14043 - 14050; AIJ 506; ILJug 1978., 1126), božanstvu šuma, polja, vinograda, bistrih izvora i općenito prirode, što nije neobično s obzirom na kra-

³ CIL III, passim; ALFÖLDY 1969, 190.

⁴ MÓCSY 1974, 35.

⁵ FITZ 1982, 52.

⁶ DOBÓ 1968, 180, 192.

⁷ KAJANTO 1965, 300.

⁸ *pusillus, -a, -um* u značenju "majušan", "sitan".

⁹ Za antičke kultove u Topuskoj: ŠEGVIĆ 1986, 95-101.

jobraz u kojem se Topusko smjestilo: u slikovitoj dolini, uz bogata se toplička vrela već zarana razvilo lječilište i kultno središte, na putu što je iz Panonije vodio prema moru u Dalmatiju. Njegovi su stanovnici ili namjernici na liječenju podizali spomenike i božanstvima srodnima Silvanu. Takve su bile Silvane (ILJug 1978., 1127), Liber i Libera,¹⁰ te par po svemu sudeći domaćih ilirskih božanstava, štovanih pod imenima *Vidasus* i *Thana* (AIJ 516 - 518; CIL III 10819). Mnogobrojni su pak rimski vojnici i veterani koji su boravili u Topuskom ostavili snažni trag u duhovnome životu ovoga naselja. Oni podižu spomenike božanstvima rimskoga panteona, osobito onima "vojničkog" karaktera, poput Jupitra (CIL III 10833; AIJ 501)¹¹ i Marta (AIJ 504), službenih bogova, zaštitnika rimske vojske, te istočnjačkom Mitri (CIL III 10830).

Međutim, posvete su ili zavjeti Fortuni rijetke u našem dijelu Panonije. Dosad je poznato samo nekoliko dedikacija, iz drugog, također gornjopanonskog, jasijskog lječilišta — to su *Aquae Iassae*, danas Varaždinske Toplice. Jedan je među njima osobito zanimljiv.¹² Tu je Fortuni podigao žrtvenik Tit Flavije Domitije Valerijan, centurion (*centurio legionarius*) u XIV. legiji. Na ova se dva spomenika neprestano prepliću podudarnosti: oba su postavljena u poznatim gornjopanonskim topličkim središtima, obje su dedikacije upućene "božanskoj Fortuni" (*Fortunae Augustae*), oba su spomenika postavili članovi rimskoga roda *Domitia* — na natpisu je iz Varaždinskih Toplica to neki *Flavius* kojemu je ime *Domitius* ustvari (prvi) kognomen. Raščlanjujući razvoj njegove neobične imenske sheme (*T. Flavius Domitius Valerianus*), D. Rendić-Miočević pretpostavlja i neke ranije adoptivne procese u njegovu životu.¹³ Izvorno je i on bio *T. Domitius* (osim ako u trenutku adopcije nije preuzeo i prenomen *Titus*), potomak jedne od spomenutih italskih obitelji koje su se već u 1. st. po Kristu naselile u istočnim dijelovima Carstva (Tit Flavije Domitije Valerijan Mezijac je iz legijskog središta *Oescus*). Gentilicij *Domitius* u tim krajevima nose osobito vojnici koji se zbog prirode svojeg posla često premještaju. Naša je Domitija Pusila možda bila članicom obitelji nekog rođaka Flavija Domitija iz Varaždinskih Toplica.

U mezijskom je gradu *Oescus* zajamčen Fortunin kult. Osim natpisne građe u kojoj se spominje Fortuna, u tome je gradu na dunavskom limesu bilo i čuveno svetište (hram) božici¹⁴ koju su diljem Carstva osobito štovali vojnici, s nadom u sretan ishod svojih vojnih pothvata i povratak kući. Naša je Domitija

¹⁰ ŠARIĆ 1981, 67-72.

¹¹ LJUBIĆ 1880, 1-11.

¹² RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1975, 37-47.

¹³ RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1975, 38, b. 4a.

¹⁴ DANOFF 1979, col. 247, s.v. *Oescus*.

možda oslobođenica jednog vojnika, koji je daleko od rodne zemlje zasnovao svoju obitelj i dom u Panoniji i nastavljajući tradiciju štovanja vojničkoga božanstva iz svoga kraja, u topličkom središtu podigao žrtvenik Fortuni.

Što se pak Fortuninog epiteta tiče, i taj je isti kao na natpisu sa spomenika iz Varaždinskih Toplica. Mócsy smatra da je dedikacijska formula *Fortunae Augustae* povezana s carskim kultom.¹⁵ U prostoru se Panonije Fortuna štuje s različitim pridjevcima svojih vidova, kao *Fortuna Augusta* (CIL III 10398, 11110) kojoj se podižu i posebna svetišta,¹⁶ *Conservatrix* i *Salutaris* (CIL III 3315, 14359²⁶), *Domestica*, *Casualis*, *Redux*, *fortissima*, *Fortuna huius loci*, *Bona Fortuna*, *Fors Fortuna* itd. (CIL III 3421, 4355, 4396 - 4399, 10265, 10399, 10992, 10975 itd.). Katkad se poistovjećuje s Viktorijom (CIL III 4168, 10766, 11082, 15180), a osobito je omiljeno bilo preklapanje njezina kulta s kultom Nemeze ili Izide.¹⁷

Po sasma neupitnim podacima iz natpisa posvećenog Fortuni iz Varaždinskih Toplica, D. Rendić-Miočević mogao je spomenik datirati u godinu 231. po Kristu.¹⁸ Na našem spomeniku nažalost nema takvih podataka. Svojim se pak umjetničkim osobinama i tipološkim značajkama spomenik uklapa u skupinu mnogobrojnih žrtvenika karakterističnih za panonski prostor u jednom dužem vremenskom rasponu (od 1. do 4. stoljeća), no ni to nisu mnogo čvršći elementi za poblizu dataciju. No ipak mislimo da bi se i ovaj spomenik iz Topuskoga mogao datirati u 2. do 3. st. po Kristu.

¹⁵ MÓCSY 1962, 734.

¹⁶ BARKÓCZI 1980, 254, sl. 23.

¹⁷ BARKÓCZI 1980, 165, 352 i T. XCIV, 180, 187.

¹⁸ RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1975, 41-42. U zadnjem je retku natpisa navedeno datiranje po konzulima, ali je ime drugoga konzula oštećeno. Tek se kombiniranjem s imenom prvoga konzula i pridjevkom što ga nosi XIV. legija dolazi do godine 231. kad su konzulski par bili *Cl. Pompeianus* i *T. Fl. Sallustius Paclignianus*.

LITERATURA

- ALFÖLDY 1969 G. Alföldy, Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia (Heidelberg).
- AIJ V. Hoffmiller — B. Saria, Antike Inschriften aus Jugoslavien, Band I. (Zagreb).
- BARKÓCZI 1980 L. Barkóczi et al., The Archaeology of Roman Pannonia (Lexington — Budapest).
- CIL III Corpus Inscriptionum Latinarum, vol. III
- DANOFF 1979 Ch. M. Danoff, Oescus, Kleine Pauly, Bd 4, (München).
- DOBÓ 1968 A. Dobó, Die Verwaltung der römischen Provinz Pannonien von Augustus bis Diocletianus (Budapest).
- FITZ 1982 J. Fitz, Das Jahrhundert der Pannonier (193-284) (Budapest).
- FITZ 1993 J. Fitz, Die Verwaltung Pannoniens in der Römerzeit (Budapest).
- ILJug 1978 A. et J. Šašel, Inscriptiones Latinae quae in Jugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt, Situla, 19 (Ljubljana).
- ILJug 1986 A. et J. Šašel, Inscriptiones Latinae quae in Jugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt, Situla, 25 (Ljubljana).
- KAJANTO 1965 I. Kajanto, The Latin Cognomina (Helsinki — Helsingfors).
- LJUBIĆ 1880 Š. Ljubić, Topusko (Ad Fines), VHAD, 2, 1-11.
- MÓCSY 1962 A. Mócsy, Pannonia, RE, Supplementband IX., 515-776.
- MÓCSY 1974 A. Mócsy, Pannonia and Upper Moesia (London — Boston).
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1975 D. Rendić-Miočević, Jedan novi legionarski spomenik iz Varaždinskih Toplica (*Legio XIII Gemina Martia victrix Severiana*), VAMZ, 9, 37-47.
- ŠARIĆ 1981 M. Šarić (= M. Šegvić), Žrtvenik Libera i Libere u Topuskom, VAMZ, 14, 67-72.
- ŠEGVIĆ 1986 M. Šegvić, Antički kultovi u Sisku i Topuskom, IzdHAD, 10, 95-101.

Summary

FORTUNA FROM TOPUSKO

A Roman stone monument, an altar dedicated to Fortuna, was found in 1960 during the construction works on the sewerage between the school and the metal factory. Unfortunately it has since disappeared and is consequently lost for future studies. In this paper I am presenting some data concerning the monument, collected in 1978, when it was photographed as well.

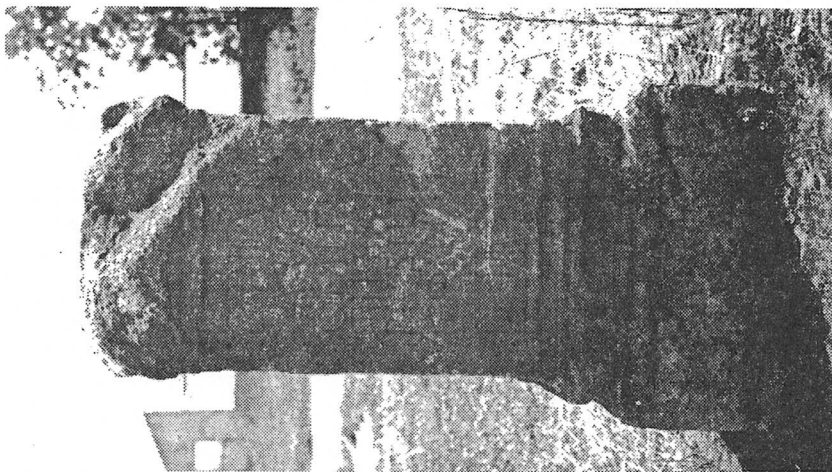
The altar is of a widespread Pannonian type, modelled in the shape of a high base and a body narrower than the base. The damaged upper part of the monument probably terminated in a low wreath with a high acroterial projection. The inscription field is not designated significantly. As the back of the altar was left unworked, the monument should be envisaged as having been placed within the architectural setting, probably in the cult space of the thermal complex.

The altar to Fortuna (*Fortunae Augustae*) was set up by *liberta Domitia Pusilla*. Her name is the *gentilicium* of the renowned Roman family *Domitia*, widespread in the East, resulting from early romanization of the eastern provinces. It occurs frequently in *Pannonia Superior*, while the cognomen *Pusilla* is far less common and found mainly among the settlers originating from north Italy and south Gaul.

In the Croatian part of Pannonia dedications and vows to Fortuna are quite uncommon. Our inscription is the first one of the kind found in Topusko, while at the same time several specimens were found in Varaždinske Toplice (*Aquae Iasae*). The most interesting is a votive inscription of a legionary showing some similarities with the one from Topusko. Dedicatory phrase *Fortunae Augustae* seems to be connected with the cult of the emperor. *Domitia Pusilla* was a *liberta* of some *Decimus Domitius* originating from one of the eastern provinces. He might even have been, according to the similarities with the inscription from Varaždinske Toplice, a relative of *Titus Flavius Domitius Valerianus* from *Oescus* in *Moesia Inferior*, where a famous temple of Fortuna stood. So it happens that *Domitia Pusilla* sets up, in the second one (Iasian?) of the two *thermae* in Upper Pannonia a monument to the goddess popular either in her native town or in the homeland of her patrons.

The inscription is dated to the 2nd—3rd c. A. D.

Translated by: *Branka Migotti*

Žrtvenik posvećen Fortuni. — Altar dedicated to Fortuna.

Žrtvenik posvećen Fortuni, crtež. — Altar dedicated to Fortuna, drawing.